З народних уст

На ринковому майдані стук і грюк: зводять видовищний поміст, розставляють дубові лави. Будуть четвертувати відчайдуха-повстанця, завдаватимуть кари злодієві-розбійнику а чи каратимуть відьму?

Ні, повстання, наймізерніші на нього надії придушено вогнем і мечем, а самі подумки притлумлено. Злодій-розбійник ховається в пущі. Відьма теж десь принишкла зі своїм чаклуванням.

То виявлятимуть дотепність і майстровитість хлопці-кобзарі. Хіба дурно вчилися не один рік? Струна буде побивати струну, і змагатимуться голоси. Чия візьме?

Чахкають сокири, вистукують молотки, і здається, що навіть луна допитується: "Чия?.. Чия?.."

З такої нагоди на міській околиці — за ринком, на оболоні,— горять кострища. Смажать поросят і дебелих кабанців, яких одній людині не втримати в руках. Печуть гусей та індиків, свійських і диких качок. Не в одному казанці киплять волячі стегна, смажаться вепри й оленячі телятка. Жваві шинкарі не мають спочинку, невсипущі пекарі пруть хурами калачі та бублики, а пронози крамарі розвішують найдавніші товари.

Місто шумить, місто гуде: в усіх на устах імена братів-близнюків Прохора й Олюся Манюків: хто кого переможе?

На оболоні гук:

— Пиворізи, в кого горло сухе, а руки трусяться до оковитої, закладайтесь: Олюсь чи Прохор?

Всі стани — все поспільство у немалому шалі й захваті, бо вихід на люди молодих кобзарів — то величне свято, то неабияка церемонія. В народній пам’яті збереглось: давно, ще перед повстанням, коли старі кобзарі-майстри виводили своїх вихованців на майдан,— горе було партачеві-фальшивнику: йому розбивали кобзу на голові, проганяючи геть, щоб ніколи не поганив святого діла... Кобза — сестра шаблі, але гостріша — вона підіймала месницькі руки на ворога. Так було до повстання. А як буде тепер? Кого визнають за справжнього кобзаря, а кого — за лжеструнника? Чи й тепер невдасі розтрощать кобзу об його безталанну голову? І це вчинить, як заведено, вславлений переможець.

Ще кроплять водою та підмітають майдан, ще на помості біліє стружка, а на нього висаджується моторний крем’язень. Він у шапці з пером, у малиновім кунтуші — це шляхтич Буковинський. Крутнув вуса, щоб стирчали догори, і заволав:

— Слово гонору! — звертаючись до теслів, їхніх підмогачів, наймитів та підмітайлів: — Я викотив не одне барило вина і меду. Довго вони томилися у льохах, аж настала їхня пора. Вони ваші! Тільки ж ви плещіть мені за Прохора!

Його голосисте волання чути і на оболоні, і в місті.

— Прохор візьме — слово гонору! Мої вина шумкі, мої меди вистояні. Нап’ється досхочу.

Він передихав, а котрийсь з підмітайлів упік:

— Ой, не кажи гоп, як не перескочив.

Буковський крутнувсь, косуючи навколо очима, але не встиг нічого відповісти: брама ринку відчинилася, і він хвацько зіскочив з помосту.

З брами бундючно виступали урядовці — райці магістрату. Для них лави з килимами. За райцями —сунули горді шляхтичі й ще погордливіші шляхтянки. Їх теж чекали лави, вкриті ще барвистішими килимами. Тоді посунули купці, цехмістри і всідалися на голі лави. Нарешті йшли міщани, майстровий або чорний люд, селяни з ближніх сіл і присілків. Для них не припасено лав. Вони могли стояти, а могли сідати просто на землі: хто як хотів.

Майдан вирував: кармазини і сукмани, блавати й рядняники, пояси і стрічки. У цей вир ступили й потягли до середини, до помосту кобзарі. Найперше — юні новобранці. Вони несли кобзу в рушниках. Кожному з них віднині буде вручено цей інструмент. Вони вчитимуться, а як настане їх день, теж прилюдно виявлятимуть себе. Хлоп’ята-новобранці у білих вишиваних сорочках ступали так трепетно, з такою побожністю несучи кобзу, що не одне серце завмерло і не одне око просльозилося. Їх змінили, добре і гарно тримаючи крок, молоді вродливці Манюки. Це вони Долали таїну рокотання струн, своїх голосів і людської душі. Кому з них судилося зійти з видовищного помосту в славі, з гордо піднесеною головою, а кому, навпаки, безславно опустивши очі? Хода їхня стримана — рішучі, посуворілі. Кожному в грудях кипить завзяття. Прохор і Олюсь не поступаються один перед одним ні поставою, ані силою. Обидва високі, мов ті ясени, що вигналися на волі без затінку. А їхнього батька страчено як повстанця. Їхню матір зацьковано собаками в панському лісі, щоб не ходила по дрова. Вони в однакових вишиванках, в однакових білих свитах і козацьких шароварах. Чорночубі, синьоокі — не відрізниш. Простаки, вгадуючи, хто з них хто, тицяють пальцями, а вельможне панство пасе їх очима.

Хто Олюсь? Хто Пройор?

Достеменно це, мабуть, знає шляхтич Буковський. Вік узяв собі Прохора, зробив козачком, а коли в того прорізався хист, віддав його в кобзарську науку.

Олюсь никав, підспівуючи, поводирем: водив старця, днював і ночував з ним попідтинню. Старець збирав гріш до гроша, а перед смертю віддав свого поводиря на жебрацький кошт до уславленого майстра.

Близнюки йшли поруч. Прохор глянув на лави, де сиділа шляхта, блимнув спідлоба на Вуковського. Той заворушився, але. хлопець йому не вклонивсь, блимнувши ще раз холодно й грізно.

Олюсь ні на кого не дивився: він відчував — усі дивляться на нього.

Процесію завершували сивоголові ясночолі вчителі й судді. Кому ще, як не їм, знавцям і сумлінникам, визначити переможця?

Хлоп’ята-новобранці причаїлися а кобзою біля підніжжя помосту. Молоді кобзарі посідали на дубові лави праворуч, а їхні вчителі й судді — ліворуч. Перед людьми постали щира наївність, палке юнацьке завзяття, розважлива мудрість і непохитна совість.

Майдан гомонів. Той гомін, проте, не був верескливий, безугавний, як на торзі, а стриманий, врівноважений: пісня — не крам, вона — дума. А хіба дума може бути продажна? І тисячі очей захоплено й зворушливо милувалися хлопцями-співцями, Прохором та Олюсем, які більш скидалися на лицарів, ніж на кобзарів. Хто з них справдить надії?

Вчителі й судді сиділи поважно, але й скромно: вони більш ніж будь-хто передчували важливість сьогоденної події. Ніхто не повинен сумніватися в правдивості їхнього присуду.

З міської церкви вдарив благовіст. Його малинові звуки і раз, і вдруге, і втретє пропливли над головами: гов... гов... гов... Тоді задзвонив дзвін-скликанчик: ждіть... ждіть... ждіть...

Все затамувалось. І в цій тиші, що прилягла, як трава після вітру, почулось бриніння струн: молоді співці настроювали свої кобзи. На помості стояв порожній стілець.

Тягнуто жеребки. Їх роздавала й складала найгарніша шляхтяночка — янголятко міста. Вона вибирала жеребки із капелюшка зі своєї голівки. Перед цим, звісно, всій чесній громаді було показано, що в капелюшку нічого нема, що він порожній. Олюсеві випало грати й співати першому — так вона вже постаралася.

Розпорядник, він же бубнар-окличник, прорік:

— Так хоче провидіння — так велить сама доля!

Він вклонився найпершій красуні. Вона знітилася й подріботіла на своє місце. Шляхтич Буковський, уставши, простяг руки, щоб підхопити й посадити її поруч себе.

Розпорядник хвацько вигукнув:

— Олюсь Манюк!

Юнак не поспішав підводитись з лави. Прохор погладив його по плечі: додавав йому охоти, приборкуючи напругу. Олюсь зворухнув плечем, скинув братову руку собі з плеча і нерішуче, якось бокувато, мовби чимось засоромлений, здіймавсь на поміст. Поставив кобзу собі до ніг і, прямий, аж переламуючись, уклонився на три боки, дивлячись на три сторони своїми великими, шовкуватими, наче дівочими, очима, звабливо й невинно усміхаючись. Тоді сів, поставив кобзу собі на коліна і вдарив пальцями по струнах — затято, впевнено.

"Хто знає ще такий край, де все дихає красою і багатством? — забриніли струни, і запитав його чистий голос.— У степу

шелестить .сива тирса, поля вигинаються від золотого хліба, у лісах бродить золоторогий зубр, а срібні ріки солодші за молоко й меди..."

Ринковий майдан вчарувавсь — не тільки ясновельможному шляхтичу, а й безрідній сироті подумалося: так, де ще, під яким сонцем, під яким місяцем є така щедра земля?..

"Степ і поля, ліси і води у нашім краї тому найкращі й найбагатші, що вони панські, шляхтянські",— вигравав і виспівував Олюсь, невинно всміхаючись, кидаючи навколо своїми замилуваними очима, мовби запитуючи: хіба не правда?

— Який він милий,— прошепотіла найгарніша шляхтяночка, яка роздавала й збирала жеребки. Буковський спробував їй

заперечити: він хотів сказати, що Прохор утне ще ліпше. Невже даром у нього козачкував? Олюсь — шарпак із шарпаків, бидло з бидла, а Прохор... Панночка, однак, затулила йому рота своєю маленькою долонькою, щоб він мовчав і не заважав.

Легенько загомоніло й серед сіроми. Чорний люд переморгувався: "Дивина!" Хтось прохопився: "Вислужується",— і там замовкло: ніхто нічому не дивувавсь.

Олюсь підкидав своїм чорночубом і вражав голосом, який зливався з бринінням струн.

"З кінця в кінець — по всій нашій неокраїй землі височать замки й фортець Вони вивищуються — захищають матір з дитиною, хлопа і пана від поганих татар і від злих заворушників, тому скрізь у нас панує мир та благодать, тому орачі, женці й молотники щасливі. Вони живуть на найродючішій землі, вони п’ють тихі води, а їм світять ясні зорі".

Олюсь перебирав струнами — підкорював ринковий майдан. Олюсь потрясав серця: він славив військові походи, мимохідь згадував про козаччину, але більше про королівську честь і про те, що нема воїна над шляхтича. Що йому неволя а чи сама смерть: він всеможний, бо непереможний.

А коли Олюсь почав про королівські лови, хвалячи і гончих, і псарів, а по тому і пишну учту по вдалих ловах, на якій лилися рікою черлені вина в черлені чаші, міські райці, шляхта позривалися на ноги:

— Віват! Віват! — залунало з їхніх лав.

Вуковський загаявся, але шляхтяночка-янголятко так призро глянула на нього, що він зірвався і теж загукав:

— Браво!

Струни гули, як голуби, голос витьохкував, як соловейко,— так грав і співав Олюсь.

Вчителі й судді сиділи незворушно, начеб їм байдуже було: вони чемно й гідно чекали на вихід Прохора.

Вже нагукано його ім’я, але Олюся не пускали з помосту: він потонув у громі оплесків і зливі захоплення. Шляхтичеві Буковському це не дуже сподобалося: він сів, але знову мусив підвестись. Олюсь трішки зарум’янився, але його очі так само шовкували, а усмішка стала ще невинніша й тому аж приязна.

Зійшовши з помосту й приступивши до лави, він шепнув братові: "Посуньсь!" Прохор устав, але барився йти, бо Олюся підіймали оплесками. Він кланявся й кланявся, а потім статечно посів на лаві своє і братове місце.

Прохор ступав сповільнено, начеб аж вайлувато. Ні в його рухах, ні в його обличчі не було жодних однак хвилювання, хіба що трішки спохмурнів і зблід. А як став на помості — кресонув очима по ринковому майдані, як по хмарі, вклонився, і пальці торкнули струни.

Олюсь грав — струни бриніли, а кобза Прохора — зарокотала-заклекотіла:

"Та немає гірш нікому, як тій сиротині",— стиха, як сильна, повновода ріка, полився голос.

Прохор вів думку про сиропу. Тяжке його дитинство в лихої мачухи та в недоброго вітчима. Ніхто не назове сином: сирота-зведенюк. Пізно лягає, рано встає і жене за село вівці. Роса їсть йому ноги. Зійде сонце, звеселить і огріє. Дивлячись, як світ умивається росою, він і собі збере в жмені росу — ці сльози зір та місяця — і всміхнеться до світу, а гляне на ягнят — вони не його, а гляне на село — нема в його хати. Схаменеться і думає: "Я на Україні, як на пожарині".

Шляхта наставила колючі очі на міських райців. Чорний люд підвів голови.

Прохорові пальці й голос були невтомні.

"Сирота оре ниву — нема в нього поля, нема в нього плуга. Він як той віл. Наймит. Може, знайдуться одні-єдині карі очі дівочі, які глибоко заглянуть йому в зболену душу. Але й тоді, навіть і тоді він не зазнає щастя: пан забере дівчину, пустить покриткою, і сирота заплаче: "Я на Україні, як на пожарині". Торбу на плечі — втікає за пороги".

Найгарніша шляхтяночка лукаво, запитливо зиркнула на Буковського: "І ви виставляєте барила за цього псяюху?" Шляхтич Жуковський засовався. Сам нічого не міг ні втямити, ні второпати: його пекло, кололо і млоїло. Як таке могло скоїтись? Він приголубив Прохора,

і така дяка? Вилупив баньки на вчителів і суддів. Вони сиділи сторожко, мовчки.

А струни рокотали:

"І одружився сирота з волею — з шаблею: став козаком. Нема в нього милосердя ні до свого пана, ні до чужого поганина. Замки й фортеці оберігають не простих людей, а ясновельможних, їхніх дітей та їхніх слуг. Його шабля спиняє ворожі навали. Він мстить невірним, щоб не гнали народ гурмами в ясир, не знелюднювали світу, щоб не никали безрідні сироти, щоб не було на Вкраїні, як на пожарині. Його хіба простріленим і простромленим візьмуть у полон".

У Прохоровому голосі озвався дзвін кайданів і забринів, заволав невольничий плач.

Майдан отерп. На широкій оболоні пригасли вогні. А кобза рокотала.

"Сироту-невольника нікому викупити на волю. В нього нікого й нічого нема. Руки йому зв’язані. Але він живий, коли в нього е віще слово і віщий голос — то його Запоріжжя. Він щасливий, як не спокуситься козачкуванням, як не звабиться панською ласкою. Його дума ширяє орлом, пробиває крильми хмари і боронить святу землю",— так грав і співав Прохор.

Струни урвалися. Він замовк. Ніхто не кричав: браво, віват, слава. Він зійшов з помосту, і йому ніде було сісти.

Всі чекали на присуд вчителів і суддів.

Шляхтяночка-янголятко сказала Буковському:

— Який зухвалець! — і гірко посміхнулась.

Буковський почервонів, як рак в окропі.

Ясночолі, сивоголові вчителі й судді порадились, порозумілись і передали свою волю магістратові. Вубнар-окличник вдарив у барабан і оголосив:

— Переміг Олюсь Манюк. Прохор Манюк — лжеструнник...

— Нездара! — закричала в обличчя Прохоров! шляхта.

Буковський аж хрипів:

— Партач! Він партач!

Коло брами хтось нишком зітхнув, а може, й сплакнув, щоб ніхто не почув, не побачив і не здогадавсь.

Опісля, як і було заведено звичаєм, на поміст вийшли переможець і переможений.

Переможець відібрав кобзу в переможеного й розтрощив її йому об голову.

Шляхтич Буковський, оговтавшись, сказав своїй панночці:

— Прохор чи Олюсь, яка різниця, серденько? Мої барильця не пропадуть.

Вони підійшли до Олюся, й Олюсь дозволив янголяткові доторкнутися до струн своєї кобзи зманіженим пальчиком.

Хто тягся на оболонь бенкетувати, а хто розходився.